

РЕЗЮМЕТА

**На духовния фронт от Илинден до Балканската война.
Българската екзархия и екзархийските институции в Македония (1903-1912).
С., 2021. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов”**

Нерадостната съдба на Македония след Берлинския конгрес – да остане провинция в рамките на Османската империя, с всички негативни последици от това, предопределят и решаващата роля на Екзархията в живота на българското население в областта. Реално тя е официално признатата институция, представляваща и защитаваща правата на българската народност в европейските вилаети на империята. Въпреки че в последните години се наблюдава засилване на интереса към екзархийската тематика, редица проблеми остават неразработени. Екзархията и нейните местни институции са останали в периферията на историческото търсене, което е и стимул за научния ми интерес към тази тема. Настоящата монография е опит да се очертае възможно по-пълна картина на състоянието и дейността на Екзархията и екзархийски институции в Македония, както и взаимоотношенията им с основните политически фактори в Османската империя в следилинденския период от 1903 до 1912 г. Целта е да се проследи и анализира тяхната реакция на важните събития и проблеми от това десетилетие. Как българската църква и нейните местни органи се справят с възникналите предизвикателства, какви мерки предприемат, за да продължат своята мисия в защита на българщината в европейските вилаети на империята.

В структурно отношение книгата включва увод, въведение, три глави и заключение.

Предисторията на темата е представена в обособено въведение, което разглежда накратко основните същностни характеристики и развитието на проблема в предходния период – от Берлинския конгрес (1878) до Илинденско-Преображенското въстание (1903).

Първа глава отправя поглед към обстановката непосредствено след погрома на Илинденско-Преображенското въстание. То е изпитание за Екзархията и нейните местни институции в Македония, на които им предстои бързо възстановяване от щетите и активно участие в осъществяването на организираната от България кампанията за подпомагане на пострадалите във вилаетите. Специално внимание е обърнато на намесата на Великите сили в решаването на македонския въпрос чрез въвеждането на Мюрцщегската реформена програма в края на 1903 г. Как

екзархийските институции се вписват в следилинденската обстановка и какво е мястото им в орбитата на европейските реформатори са въпроси, на които е потърсен отговор. Отделено е място и на българо-турските отношения непосредствено след въстанието и проведените преговори, довели до подписването на българо-турското споразумение през 1904 г.

Втора глава изследва периода до Младотурския преврат от 1908 г. Това са години на сериозни предизвикателства пред Екзархията и нейните местни институции – да съхранят извоюваните права и привилегии в атмосфера на недоверие и саботажи от страна на властите, а също на активизиращи се чужди въоръжени пропаганди. Специално внимание е обърнато на приоритетната за Екзархията църковно-училищна сфера с акцент върху въвеждането на принципа за запазване на църковното статукво и решаването на въпроса за т. нар. „спорни“ църкви и училищата между Екзархията и Патриаршията. Вниманието на читателя е насочено и към сложните отношения между двата национални стълба в Македония – Екзархията и ВМОРО и на отражението, което имат върху хода на народностното дело. Посочени са конкретни конфликтни ситуации, причините, а също и негативните последици от тях

Трета глава на монографията обръща поглед към годините на „хюрриета“ след Младотурския преврат, време на кратка надежда и дълбоко разочарование. В началото е направен общ преглед на важното политическо събитие в Османската империя, довело до въвеждане на конституционно-парламентарно управление в държавата, както и реакциите на основните национални фактори.

Акцент е поставен върху позицията на Екзархията и последователни ѝ действия да защити и укрепи мястото си като институция и да разшири екзархийските права в новите политически условия. Специално място е отделено на организационните промени в екзархийското ведомство във вилаетите – създаването на нови митрополии и преобразуването на църковните общини в архиерейски наместничества; възстановяването на колективните органи на управление в Цариград – Синод и Екзархийски съвет; реформирането на училищния инспекторат; подкрепата за юридическата и лекарска практика и др. Вниманието е фокусирано и върху отношенията с новата власт, която не крие стремежа си към отоманизиране на империята и съвсем скоро ясно изразява своите намерения да суспендира правата и привилегиите на българската църковна община, а и на останалите немюсюлмански общини и да унищожи автономията им.

Заключението обобщава основните изводи по изследваната тема и дава панорамен поглед върху акцентите в монографията.

Принципът за запазване на църковното статукво и неговото прилагане в Македония 1904-1905 г.

Принципът за запазване на църковното статукво е въведен в Македония след потушаването на Илинденско Преображенското въстание от главния инспектор на Румелийските вилаети Хилми паша. Като мотив за това свое решение управляващите изтъкват насилието, извършено според тях от четите, с цел селата да променят своето досегашно духовно ведомство. Поради това принципът постановява запазване на духовното ведомство на селата от периода до въстанието. При прилагането му ясно изпъква двойният стандарт на властите – в ущърб на Екзархията и в подкрепа на Патриаршията. Естествено в пристрастията на управляващите прозират политически им интереси – да създават напрежение между християнските народности, да се предотврати националното им укрепване и особено консолидирането на най-многобройния елемент в областта – българския. Статията разглежда подробно въпроса по епархии и кази на база на статистическите данни на местните екзархийски органи и очертава общата картина в Македония.

След 1903 г. се наблюдава процес на връщане към родната църква – Св. Екзархия при много села, които по време на въстанието насилствено признават Гръцката патриаршия. Броят им – над двеста, е показателен за значимостта на този процес. Обезпокоен, Главният инспектор взима мерки за ограничаване и спиране на движението по отказване на селата от Патриаршията, изразяващи се в отхвърляне на прошенията за отричане от Гръцката патриаршия. Същевременно санкционира новоотказалите се села, закривайки техните църкви и училища или предавайки ги на малцинството гъркомани, а също така забранявайки на свещениците и учителите да практикуват професията си. Тормозът над тези села не е инцидент, а масова практика, при това старателно подготвена и прилагана планомерно, която се превръща и в основна характеристика на управлението в Македония в първите години след Илинденско-Преображенското въстание.

Въпросът за спорните църкви и училища в Македония 1904-1910

Годините след Илинденско-Преображенското въстание подлагат на изпитание цялостното екзархийско дело в Македония. Един от лостовете, с които османската

власт се опитва да саботира процеса на консолидация на българския елемент във вилаетите е прилагането на принципа за запазване на църковното статукво. Засилващата се след въстанието тенденция на отказ от Патриаршията и преминаване под ведомството на Екзархията на много села изтласква на преден план въпроса за собствеността над църквите и училищата. Дълги години проблемът стои неразрешен от управляващите, чиято политика следва идеята за поддържане на конфронтацията между патриаршисти и екзархисти. И след младотурския преврат от юли 1908 г. въпросът остава на дневен ред, а властта продължава да прилага познатата тактика на протакане и прехвърляне на отговорността, в този случай на парламента. Решението е взето чак през лятото на 1910 г. с приемането на Закона за спорните църкви и училища. Независимо, че неговите клаузи не отговарят изцяло на справедливите очаквания на българите, те регламентират решаването на един наболял за населението във вилаетите проблем, макар и изкуствено създаден и поддържан от управляващите.

Председателите на българските църковни общини в Македония – личности с мисия

Не веднъж в българската историография е бил поставян въпросът за ролята на личността в историята, за нейното влияние върху отделни събития и процеси и за значимостта ѝ като фактор. Безспорно е, че личностите имат своето важно място в българската история. Някои от тях обаче остават безименни, а ролята им почти не се забелязва. Такъв е случаят с множеството общински председатели в Македония в края на XIX, началото на XX век. Причината за това е твърде прозаична – хората, които не са част например от партийно-политическия елит в България, или пък сред дейците на революционното движение в Македония и Одринско и чиято дейност далеч не е атрактивна, а е свързана до голяма степен с ежедневието на хората, често остават незабелязани. Но този факт не омаловажава дейността им и не намалява значението им. Целта на изложението е да се очертае ролята на председателите на българските църковни общини в цялостната организация и провеждане на църковно-народностното и просветно дело в Македония, да се изтъкне значимостта на председателския пост и отговорностите, които носи със себе си. Развитието на църковно-училищното дело в различни градове на Македония, успехите или неуспехите му пряко се свързват с личността на председателя. Често сполучливата година за някоя градска община е

следствие от дейността и личните му качества. Ярки положителни примери в това отношение са председателите на българските общини през 90-те години на XIX в. в Прилеп (поп Спас), в Горна Джумая (архимандрит Николай Гологанов), в Кавадарци, а по-късно и в Кукуш (йеромонах Методий Щерев) и др. Това са хората, в чиито ръце е поставена нелеката и отговорна мисия – да съхранят българщината във вилаетите.

Българските общини в Македония – между османската власт и европейските реформатори

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. активизира балканската политика на Великите сили, които засилват намесата си в решаването на Македонския въпрос. Това намира израз в Мюрцшегската реформена програма от декември същата година. Във вилаетите се настаняват австро-унгарски и руски цивилни агенти и жандармерийски офицери от няколко европейски държави. В новата обстановка, българските общини, изпълнени с надежда за подобряване на положението в Македония, започват да възстановяват разстроена по време на въстанието структура и да активизират своята църковно-просветна дейност. За съжаление големите очаквания не се сбъдват. Конфликтите с местните власти не намаляват, а чуждите пропаганди засилват дейността си. Въведен е и принципът за запазване на църковното статукво, който се прилага основно в ущърб на българите. Съвсем резонно, при това положение българските общини се обръщат за помощ към цивилните агенти, виждайки в тяхно лице подкрепата на Европа, която се е ангажирала да подобри положението във вилаетите. При така стеклите се обстоятелства, най-масовите легални институции в Македония продължават да отстояват пред османската власт своите права, обрънали поглед към европейските реформатори.

Цариградският вестник „Вести” – архив на паметта за българските градски общини в Македония

Българските общини в Македония имат широки компетенции в църковно-просветната и социална сфера, а първите сведения за конкретни общински прояви и

инициативи, информация за председателите и други членове на общините, както и за събития, които директно или косвено касаят тези български институции се появяват в общественото пространство на страниците на печата и по-специално на страниците на екзархийския орган – в-к „Вести” (по-рано „Новини”), който излиза в Цариград. В това няма нищо странно, защото като легални обществени организации, сведенията за тях е естествено да се появят именно в екзархийското издание, чиито читатели са главно българите извън границите на Княжеството. Същевременно не трябва да се забравя, че Екзархията е институция в Османската империя, което предопределя умерения стил на списване на вестника, с ясно изразена лоялност към властта. Разбира се, общините остават в паметта на хората основно с дейността, която са извършили, с конкретните й проявления в църковния, училищния и социален живот, но заедно с това, вестник „Вести” популяризира тази дейност и дава възможност не само на съвременниците, но и на идните поколения да прочетат за нея и да изградят реална представа за миналото.

Общинското дело в Солун 1904-1906 г. през погледа на Евтим Спространов.

Първите години след Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.) са период на тежки изпитания за екзархийското дело в Македония. Още след Берлинския конгрес (1878), когато Македония остава в пределите на Османската империя, Солун се очертава като център на екзархийското църковно-училищно дело, а Солунската община – като централна по отношение на останалите. Значението й се засилва след въстанието, тъй като именно този град е седалището на австро-унгарския и руския цивилни агенти – Мюлер и Демерик, които се установяват тук в резултат на въведените Мюрцщегски реформи. Близостта до европейските реформатори се очертава като важно предимство, поради възможността да се правят конкретни постъпки с цел решаване на възникнали проблеми и подобряване на положението на българското население. Отчитайки всичко това, е ясно колко важни са съвместните, координирани и хармонични отношения между отделните представители на българските институции.

Двегодишният престой на Евтим Спространов в Солун в качеството на инспектор на българските училища е наситен най-вече с емоции, а също и със събития, имащи значение за бъдещето развитие на народностното дело в Македония. За съжаление така необходимото разбирателство и хармония с ръководителя на духовната институция в града, чиито пряк чиновник е, не се постига. Въпреки че църковно-

училищната дейност би трябвало да бъде тяхна съвместна работа, тя се превръща в арена на сблъсък и непреодолим конфликт както на професионална, така и на лична основа. Грижливо изписаните 4 тефтера, останали непубликувана част от дневника, ни пренасят в „кухнята” на общинския живот в Солун в първите следилинденски години и разкриват реално атмосферата, в която се провежда екзархийската дейност в този важен вилаетски център.

Запазване на църковното статукво в Македония след Илинденско-Преображенското въстание – принципен въпрос или тактически ход?

След Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. в Македония е въведен принципът за запазване на църковното статукво. Негов инициатор е главният инспектор на Румелийските вилаети Хилми паша. Същността на принципа се изразява в запазване на духовното ведомство на селата от периода до въстанието. Фактите показват, че властта се придържа стриктно към това решение, чиято цел е да се предотврати обединяването на българския елемент във вилаетите. Водени от тази идея, управляващите прилагат принципа в ущърб на българското население, пренебрегвайки го в моментите, когато това им е изгодно от стратегическа гледна точка. С това властите оказват явна подкрепа на Гръцката патриаршия за сметка на Българската екзархия. Запазването на църковното статукво се оказва не принципен въпрос, а стратегически ход.

Българските църковни общини в Македония (1878-1903) – статут и структурно-организационни въпроси

След Берлинския конгрес (1878) българската градска общинска мрежа в Македония се възстановява и разширява. Общините, които се утвърждават като най-масовите легални обществени организации във вилаетите, свързани с църковния,

просветен, социален и народностен живот на българите във вилаетите, съществуват в нелеките условия на османската политическо-административна система. Новите реформени проекти – Законът за вилаетите в Европейска Турция (1880) и реформеният проект от 22.IV.1896 г. оказват влияние на самоуправителните институции и на състоянието на българското население. И след 1878 г. българските общини в Македония запазват своите функции на органи на местното самоуправление, намиращи се под контрола на държавната власт. От друга страна тях продължават да ги считат за религиозни институции. В това си качество те са подчинени на учредената през 1870 г. Българска екзархия. Управлението запазва своите характерни черти. Турският произвол и гръцките интриги достигат огромни размери и се превръщат в естествена жизнена среда за общините. Един от основните проблеми, които се очертават за българските общини е игнорирането на техните права и привилегии и непризнаването им от властите. Това е особено характерно за епархиите, в които няма родни владици – до 1890 г. навсякъде в Македония.

Българските градски общини имат ясно изразена структура и организация. През 1880 г. излиза екзархийската програма, касаеща организацията и дейността на общините, техните задължения и компетенции и пр. Две години по-късно, през 1882 г., Наум Спространов изработва и Устава на Солунската община, съобразена с екзархийските изисквания и одобрена от нея. Той няма географски ограничения и специфики, поради което е предназначен за повсеместно приложение и от останали общини в областта. Общинският председател има ръководно място в управлението на народните дела в подведомствения район. Формират се църковни и училищни попечителства със специфични функции. Интерес представлява и общинската изборна система, която до 1896 г. не е строго регламентирана и унифицирана. Общините поддържат постоянна връзка с Екзархията и се обръщат към нея за съдействие по различни въпроси. Те осъществяват и взаимни контакти. Важно значение за успеха на църковно-просветната дейност във вилаетите има взаимодействието между общините и населението – отзивчивостта на институциите, представляващи народа, от една страна, и изпълнението на общинските решения, от друга.

**Българските местни екзархийски институции в Македония
в следилинденския период
и отношенията им с османските власти.**

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. е изпитание за българските местни екзархийски институции в Македония, за тяхната зрялост и способност да оцеляват в извънредни условия. Не че обстановката преди въстанието е била лека и стимулираща развитието на християните в империята, но революционните събития от лятото на 1903 г. мобилизират властите да съсредоточат своите усилия към „укротяване” с жестокост на бунтовнически настроените българи и предотвратяване на консолидирането на най-многобройната народност в областта – българската. Въпреки удара, който понасят, общините успяват да се съвземат и да стегнат разстроена общинска мрежа във вилаетите, така че да продължат успешно да изпълняват своите църковно-училищни и социални функции. Настоящата статия проследява начина, по който местните екзархийски институции се вписват в следилинденската обстановка и отношението на османските власти към тях. Независимо от всички трудности и препятствия, които срещат, те продължават с търпение и дипломация да отстояват своите права и привилегии. Разгледани са промените, които настъпват при конституционно-парламентарния режим. Макар и без официална санкция от властта Екзархията разширява своето ведомство и продължава усилената си работа по организацията на екзархийската мрежа, защитавайки, както своя авторитет като институция, така и цялостното народностно дело в Македония и Одринско.

**Отношенията между местните екзархийските органи в Македония и ВМОРО в
края на XIX - първото десетилетие на XX век**

Темата за отношенията между Българската екзархия и нейните институции по места (митрополии, архиерейски наместничества и общини) с Вътрешната революционна организация в края на XIX – началото на XX век определено предизвиква интерес и множество въпроси в историографията. Може ли да се прокара твърда разграничителна линия между тези две течения в българското националноосвободително движение в Македония или пък те са двете страни на една и съща монета, с обща цел, но с различен подход за нейната реализация. Ако второто

твърдение е вярно, то какви са причините за резкия сблъсък и острите нападки между привържениците на двете линии и защо е толкова трудно да се достигне до единодействие в името на общонационалната мисия. Определено еволюционната, културно-образователна линия, прокарвана последователно и търпеливо от Екзархията се заражда далеч преди революционната, олицетворявана от Вътрешната организация, което е съвсем естествено. Неоспорим факт е, че първата крачка към политическото освобождение е издигането на населението в културно-народностно отношение. Не случайно главно от средите на учителството са дейците на революционната организация. Неправилно би било да се подценява едната линия в националноосвободителното движение, за сметка на другата, да се игнорира екзархийската дейност като отживяла времето си и неспособна към действителни постижения, дори като пречка за новите, активни революционни методи. Именно подобно отношение довежда до конфликти, които не само че не подпомагат, но нанасят и сериозни вреди на българската кауза във вилаетите. Разбира се справедливата критика за пасивност на екзархийските органи в редица случаи е уместна и навременна и не търпи възражения. Проблемът е в неумението на българските дейци да обединят усилията си, работейки успоредно и уважавайки своите права. От дистанцията на времето се вижда колко пагубно е това за успеха на националноосвободителното движение, особено след Илинденско-Преображенското въстание.

Целта на настоящата статия е да представи сложните връзки между екзархийските органи и революционните дейци, без да спестява някои нелицеприятни факти, да потърси отговори на посочените по-горе въпроси, анализирайки богатия документален материал по темата.

Българското просветното дело в Македония в края на XIX – началото на XX век - предизвикателства и проблеми

След Берлинския конгрес 1878 г. Македония остава в рамките на Османската империя и е принудена да поеме всички негативи от това положение, включително и в областта на просветното дело. Екзархията и нейните органи в лицето на църковните общини (а по-късно и митрополии и архиерейски наместничества) се заемат с важната задача за възстановяване, разширяване и развитие на училищната мрежа в областта.

Просветата е приоритетна за Екзархия дейност не само поради факта, че тя изцяло влиза в нейните правомощия като официално призната институция в империята, но и поради обстоятелството, че тя е ключът към запазването и засилването на българския дух във вилаетите и към укрепването на народното самосъзнание. Училищните привилегии от 1894 г., с които българските общини се признават за официални представители на Екзархията по училищните въпроси и в местата, където все още няма митрополити са неоспорим успех за екзархийското дело. Не зависимо от това признание обаче, властите не се отказват от досегашната си политика да създават препятствия за нормалното развитие на учебното дело на най-многобройната християнска общност в областта. Този процес се засилва особено след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., когато именно интелигентните сили и културно-просветните институции, в частност учителите и училищата поемат основния удар. Закриването на учебни заведения и препятстването на учителите да изпълняват своите задължения са част от рестрикциите. Въвеждането на принципа за запазване на църковното статукво през 1904 г. и възникването на въпроса за спорните църкви и училища носят негативи за цялостното развитие на учебното дело в Македония. За съжаление, въпреки големите очаквания, новият конституционен режим след 1908 г. засилва натиска върху българските просветни институции. Ярък пример в това отношение е опитът да се суспендират училищните привилегии от 1894 г., като се отнемат училищата от общинските власти и се установи държавен надзор над тях. При наложилите се обстоятелства, българското просветно дело в Македония в края на XIX – началото на XX век е истинско предизвикателство за Екзархията и подведомствените ѝ църковни общини.

Противоречия и проблеми в българските общински управления в Македония в последната четвърт на XIX век

Най-масовите легални, изборни обществени институции на българите в Македония – общините, се утвърждават през годините като основен стълб за съхраняване на българщината във вилаетите. Широките им компетенции в просветната, църковна и социална сфера, законово регламентираните контакти с властите и с други политически фактори в империята, съвсем заслужено ги превръща в авторитети за населението. За съжаление и те (подобна на всички обществени институции) не са

застраховани от вътрешни конфликти и интриги. В много общински управления възникват противоречия и проблеми, които оказват негативно влияние върху хода на църковно-народното дело в Македония. В някои случаи конфликтите се разрастват и водят дори до разцепление на общините. Междусобиците се превръщат в една от характеристиките на самоуправителните институции и носят със себе си негативите на разделението и конфронтацията. Отчитайки основната си мисия – да защитават интересите и да консолидират българското население във вилаетите – важната задача, която стои пред общините и Екзархията е бързото и разумно решаване на вътрешните конфликти и раздори.

Утвърждаване и разширяване на българското екзархийско ведомство в Македония след Берлинския конгрес

След Берлинския конгрес 1878 г. Македония остава в рамките на Османската империя и българското население е принудено да продължи живота си извън пределите на родината, с всички произтичащи от това негативи. Санстефанска България остава един несбъднат идеал, стремежът, към който няма да стихне в следващите десетилетия. На преден план излиза съхраняването и консолидирането на българската народност във вилаетите. Това е и основната задача пред учредената през 1870 г. Българска екзархия и пред нейните местни институции – митрополии, архиерейски наместничества и църковни общини. Основна роля в тази важна мисия има българското духовенство в Македония, което наред с чисто религиозна, се нагърбва и с народностна дейност. За жалост Македония не променя своя статут на провинция в Османската империя и с това отново се изтласква на преден план борбата за утвърждаването на българската нация и защитата на нейните права. Макар и официално признато нейното съществуване в рамките на империята с учредяването на Екзархия през 1870 г., на практика султанският ферман се изпълнява само частично, което провокира последователните, неотстъпчиви действия на всички екзархийски органи за неговото прилагане. С много търпение и дипломатичност екзарх Йосиф провежда последователна политика за стабилизиране положението на Екзархията в Цариград и за утвърждаване и разширяване на нейното ведомство в Македония и Одринско. В тази си дейност той е подпомаган от българските самоуправителни институти. Изпращането на родни

архиереи в македонските епархии е приоритетна задача, съпътствана за съжаление с множество трудности и пречки от страна на османските власти.

В Македония Българската екзархия има признати митрополити в три епархии – Скопска, Охридска и Велешка, които след Руско-турската война от 1877-78 г. остават без митрополити. Екзарх Йосиф де факто остава сам в Цариград и започва тежка борба за възстановяване на екзархийското ведомство във вилаетите. Първият успех е постигнат на 5 юли 1890 г. с излизането на султанско ираде за владишки берати за Скопска и Охридска епархии. Той е резултат от съвместните усилия на Екзархията, на българските градски общини в Македония и на княжеското правителство. През 1894 г. последователната и целенасочена политика на Екзархията и нейните местни църковни институции, отново с активната намеса на княжеската дипломация постига нов успех – издадени са берати за български митрополити във Велес и Неврокоп. Три години по-късно – 1897 – излизат последните три берата за български архиереи в Битолска, Дебърска и Струмишка епархии.

Така през 1898 г., 20 години след Берлинския конгрес, Екзархията утвърждава и разширява своя диоцез в Македония, разполагайки с митрополити в 7 епархии: Скопска, Охридска, Велешка, Неврокопска, Битолска, Дебърска и Струмишка. В Одрин – един владика, но без брат. Изграждат се епархийските и казалийските управителни тела, ръководени съответно от епархийски архиереи и архиерейски наместници. Те поемат управлението на общинско-църковните дела в подведомствените им райони. В останалите македонски епархии (Костурска, Леринска (Мъгленска), Воденска, Солунска, Кукушка (Полянинска), Сярска, Мелнишка и Драмска) Екзархията успява да наложи председателите на българските общини в качеството им на архиерейски наместници. Те са официално признати да уреждат училищните дела и официозни по отношение на църковните. Успоредно с това екзарх Йосиф засилва влиянието и авторитета си сред народа.

През следващите години до Илинденско-Преображенското въстание 1903 г., а и до Балканската война 1912 г. Екзархията и общините не спират работата си по разширяването на екзархийското ведомство. За съжаление без желаня успех. Независимо от това обаче постигнатото до момента от Екзархията и църковните общини никак не е малко. Стойността му се измерва със значението, което имат дългогодишните, последователни действия на българските църковни институции за съхраняването и консолидирането на българската нация във вилаетите.

Организационни промени в Българската екзархия след Младотурския преврат (1908-1909)

След въвеждането на конституционно-парламентарния режим в Османската империя през юли 1908 г. Екзархията се опитва да използва новата ситуация, за да защити своите права и привилегии, които са потъпквани от старата власт. Първата стъпка, предприета в тази насока е конституирането на нейните управителни тела в Цариград – Синод и Екзархийски съвет. Юридическата защита на това решение се съдържа в редица основополагащи документи: в султанския ферман за учредяване на Българската църква от 28 февруари 1870 г.; в Устава за управление на Българската екзархия, приет през 1871 г. и в самата Отоманска конституция. Учредяването на колективните органи на управление на Екзархията има знаково значение за цялостното екзархийско дело във вилаетите.

Екзархийското ведомство в Дебърска епархия по време на Първата световна война през погледа на архимандрит Кирил

След включването на България в Първата световна война през есента на 1915 г. в новоосвободените земи в Македония започва възстановяване на екзархийското ведомство. Процесът не търпи отлагане и се развива бързо, тъй като до Балканските войни Екзархията разполага с оформена и развита мрежа от свои институции – митрополии, архиерейски наместничества и църковни общини, преминали проверката на времето. Дебърска епархия е една от тези, в които още в края на XIX век (1897 г.) се изпраща български митрополит с бераг и която дълги години развива активна църковно-училищна дейност. Още по време на Балканските войни (1912-1913 г.) Екзархията понася съкрушителен удар от страна на сръбските и гръцките власти, които прогонват българските владици от македонските епархии и унищожават изградените с толкова усилия и постоянство екзархийски църковно-административни структури. Това се случва и с Дебърска митрополия, която е закрыта от сръбските власти, а Дебърският митрополит Козма през юни 1913 г. е принуден да напусне своята епархия.

Възстановяването на екзархийското църковно-административно управление в Дебърска епархия започва от началото на 1916 г. Още в края на 1915 г. Дебърският митрополит Козма е приканен от Св. Синод да се завърне в Македония и да поеме

отново управлението на епархията. За съжаление през януари 1916 г. в Кичево, на път към престолния град Дебър, Козма Пречистански умира. На 8 март 1916 г. Синодът назначава Охридския митрополит Борис за наместник на Дебърска епархия. Борис Охридски се съобразява с направените му препоръки и удовлетворява искането на дебърчани, предлагайки за свой протосингел в Дебърска епархия архимандрит Кирил.

На 26 април 1916 г. архимандрит Кирил пристига в Дебър. В спомените си, написани през 20-те години на XX в. Кирил Рилски описва твърде семпло двете години (от април 1916 - до декември 1918), през които *de facto* е управляващ на Дебърска епархия. Затова пък протоколите на Св. Синод ни дават по-плътна картина на положението в епархията. С интернирането на архимандрит Кирил от сръбските власти в манастира „Студеница” в Стара Сърбия, се слага край на екзархийското управление в епархията. За втори път, в рамките само на няколко години Екзархията претърпява съкрушителен удар, изгубвайки отново своите македонски епархии.

Българската екзархия след Младотурския преврат – борбата на тихия фронт продължава

Въвеждането на конституционно-парламентарния режим в Османската империя през юли 1908 г. се посреща от българското население във вилаетите възторжено и с много надежди за подобряване на положението. Екзархията също се опитва да използва новата ситуация, за да защити своите права и привилегии, които са потъпквани от старата власт. Базата, на която тя се опира е самата конституция. След Младотурския преврат мисията на Екзархията в Македония и Одринско не се променя – да съхрани националната идентичност на българското население и да му даде възможност да живее и да се развива като пълноправна община. За постигане на тази цел Екзархията продължава неотклонно и последователно да провежда своята църковно-просветна дейност и да работи на полето на дипломатията.

Тя предприема редица стъпки към възстановяване на законните си права. Първата крачка в тази насока е конституирането на нейните управителни тела в Цариград - Синод и Екзархийски съвет. Втората стъпка е създаването на седем нови митрополии във вилаетите начело с управляващи епархиите и превръщането на църковните общини в архиерейски наместничества. Макар и без официални берати за владици, в тези епархии започва конституирането на управителните тела. По такъв начин се издига авторитетът на Българската екзархия, която разширява своя диоцез.

Изкуствено създаденият и поддържан от властите след Илинденско-Преображенското въстание въпрос за спорните църкви и училища продължава да е на дневен ред и при новия конституционен режим. Решаването му е основен приоритет за Екзархията, тъй като с това ще се защитят интересите на българското население.

Неглижирането и омаловажаването на екзархийските институции е характерно и за времето на „хюриета” и цели да саботира укрепването и консолидирането на българската народност във вилаетите. Затова една от основните задачи на Екзархията остава твърдата защита на правата и привилегиите, които има като институция, което de facto е защита на правата на българската църковна община в Османската империя.

Мюрцшегските реформи в Македония – надежда или разочарование

Въпросът за реформирането на Европейска Турция не е нов за европейската дипломация. Досегашният опит обаче в това отношение не е обнадеждаващ за българското население в Македония, което остава излъгано в надеждите си за истинска промяна. Австро-унгарският реформен проект от февруари 1903 г., не случайно получил ироничното име „пъдарски”, поставя началото на „официалната намеса на европейските сили в македонското реформено дело”. Илинденско-Преображенското въстание е крах на за Виенската реформена програма. Неговото потушаване отново поставя на дневен ред въпроса за наложителността от въвеждането на съществени и резултатни реформи в Османската империя. Активизирането на балканската политика на Великите сили и засилената им намеса в решаването на Македонския въпрос, намират израз в изработването и налагането от Австро-Унгария и Русия на Мюрцшегската реформена програма в края на 1903 г. Във вилаетите се настаняват австро-унгарски и руски цивилни агенти (Мюлер и Демерик) и жандармерийски офицери от няколко европейски държави под ръководството на ген. Де Джорджис. В проекта са набелязани съдебни, административни и финансови реформи, териториални промени в административните единици, а също така отпускане от турското правителство на средства за възстановяване на къщите, църквите, училищата на християнското население, за помощи и за подпомагане връщането на бежанците и пр. Семплите реформи, лишени от възможност за реален контрол върху османската власт и подчинената, а не ръководна роля на реформаторите, очевидно трудно биха подобрили

положението на българското население в областта. Но то не губи надежда. Екзархията и българските църковни общини продължават своята дейност във вилаетите в условията на засилено европейско присъствие в лицето на реформаторите, от които очакват подкрепа и закрила. Доколко обаче очакванията са оправдани е резонен въпрос, възникващ на база на многобройните сведения за проблеми в църковно-просветен, икономически и народностен план, които не само не затихват, но дори се усилват през реформаторските години. Идеята е да се види доколко ефикасен може да бъде един европейски реформен проект, който не е успял да си осигури гаранции за изпълнение в условията на една не толкова „приятелска среда“.

Проблеми и предизвикателства през Българската екзархия и нейните местни органи в годините на „хюриета“

Младотурският преврат през горещото политическо лятото на 1908 г. разтърсва Османската империя. Въведено е конституционно-парламентарно управление и активно се прокламира началото на ерата на „хюриета“ (свободата). Разбираемо, българското население приема настъпилата промяна ентузиазирано, с много надежди и очаквания за положителни реформи във всички сфери на живота. Без излишна еуфория, но с ясното съзнание, че трябва да използва новата ситуация, Българската екзархия се ориентира към активни действия за защита на своите права и привилегии, които са потъпквани от старата власт. Базата, на която тя се опира е самата конституция. Стъпките, които предприема са в няколко насоки: 1. Конституиране на колективните управителни тела в Цариград – Синод и Екзархийски съвет. Това е и първият успех на Българската екзархия след Младотурския преврат. Без изрични допитвания и разрешения от Високата порта, под юридическата защита на конституцията, след 30-годишни усилия, Екзархията възстановява своето изконно право. Оттук нататък следва нелекият път на отстояване на извоюваното. 2. Реорганизация на църковно-административното деление на екзархийското ведомство във вилаетите – създаването на нови митрополии (макар и без владишки берати) и архиерейски наместничества (бившите църковни общини), които да повишат влиянието и авторитета на Българската църква във вилаетите. 3. Реформиране на ръководения от Екзархията училищен инспекторат; подкрепа за лекарската и юридическата практики, които да повдигнат българското население в културно и политическо отношение и др.

Българските градски общини в Македония (1878-1903 г.).

С., 2016. ИК „Гутенберг“

След Берлинския конгрес от 1878 г. Македония остава провинция в рамките на Османската империя, понасяйки всички негативни последици от това. В тези условия българските градски общини се утвърждават като най-масовите, легални обществени институции, свързани с различни сфери от живота на българите във вилаетите – църковната, просветната, социалната и народностната. Те се намират под прякото ведомство на учредената през 1870 г. Българска екзархия, която е върховен ръководител и организатор на цялостната църковно-народностна дейност в Македония и са в постоянен контакт с нея, сплотени от общата мисия – съхраняване на българщината в неосвободената провинция.

Изследваната тема досега не е била обект на цялостно проучване в българската историография, поради което настоящата книга си поставя за цел да запълни белите полета, давайки възможност на читателя да се запознае в дълбочина със същностната характеристика, компетенции и дейност на тези изключително важни за българите в Македония местни екзархийски органи.

Разстроена по времето на Руско-турската война (1877-1878 г.), градската общинска мрежа бързо възстановява своите структури. Институциите оформят своя състав и организация и започват активна работа в своя подведомствен район, в съответствие с широките си компетенции. Изследването проследява тези процеси, като очертава и фона, на който се развиват - административното устройство на провинцията, политическото, демографско и социално-икономическо положение на българското население. Изяснен е статутът на общините и са проследени техните отношения с политическите фактори в Османската империя. Обърнато е внимание и на проблемите и противоречията в общинското управление, а също така и на контактите на общините с Вътрешната революционна организация. Подробно е разгледана многопластовата дейност на общините в църковно-народностната, просветна и социална област, която очертава тяхната основна роля в процеса на съхраняване и консолидиране на българския елемент във вилаетите. Чрез нея, а също и чрез отпора, който общините оказват срещу чуждите политически пропаганди, те заемат своето заслужено място като важни обществени организации, призвани да запазят национална идентичност на българското население в Македония в тежките условия на османската политическа власт.